

Тематски зборник

„СТРАХ У НАУЧНОМ И УМЕТНИЧКОМ СТВАРАЛАШТВУ“

Тематски зборник
„СТРАХ У НАУЧНОМ И УМЕТНИЧКОМ СТВАРАЛАШТВУ“

Издавач

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

За издавача

Проф. др Драган Танчић, директор

Уредили и приредили:

Проф. др Драган Танчић

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник

Проф. др Далибор Елезовић

Лектура

Проф. др Јелена Војиновић Костић

Муниба М. Дрековић

Припрема за штампу

Миодраг Панић

Штампа

ГИД „Pi-press“, Пирот

Тираж

150

ISBN 978-86-89025-80-4

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ПРЕДГОВОР	13
Јасмина М. Ахметагић Страх од женског „Аникина времена“	17
Ана М. Мумовић Исконски и ововремени страхови од будућности (прилог тумачењу прозе Страх од сутра Аца Ракочевића)	31
Ана Р. Стишовић Миловановић Страх од завршетка приче	45
Мирјана М. Бечејски „Кратка историја једног дугог и великог страха“: приповетка „Књига“ Иве Андрића	55
Јасмина П. Кнежевић Дервиш и страх (наратив страха у роману Дервиш и смрт Меше Селимовића)	69
Милена М. Видосављевић Појава страха код ученика при учењу и усвајању страних језика	81
Ивана М. Раловић Памћење страха: Други светски рат од књижевности до филма	93
Урош З. Ђурковић Појам еколошке анксиозности и страх од нуклеарне катастрофе у српској књижевности: преглед проблема	115
Зорана З. Ђушић Страх у драмама Душана Ковачевића	127
Магда Г. Миликић Страх у роману „Дан шести“ Растка Петровића	143
Драгана Р. Рајовић Хришћанска деонтологија и страх у приповеци „Злате из Слатине“ Григорија Божовића	157

**ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО,
ЕКОНОМИЈА, КОМУНИКОЛОГИЈА**

Андрей Владимирович Баранов Методы преодоления страха в насильственном конфликте (на метериалах республик Донбасса)	167
Драган Љ. Танчић, Ванда Б. Божић Страх у политичким и кривичноправним наукама	175
Брацо Ковачевић Политика, интелектуалци и страх	187
Мирослав Д. Стевановић, Драган Ж. Ђурђевић Ширење страха као елемент међународноправног наступа запада против Републике Србије	193
Срђан Ж. Словић Страх као елеменат односа између стратегије и политике у доба хладног рата	215
Радослав В. Балтезаревић Ново оружје политичког маркетинга: Системско одржавање осећаја страха eWOM комуникацијом	223
Маја С. Димић, Светислав С. Пауновић Програм економских мера за ублажавање негативних ефеката проузрокованих КОВИД-19 пандемијом у Републици Србији	239
Марјан Д. Марјановић, Милан Ж. Милошевић, Неџад С. Корајлић Страх од демонополизације државе у војној безбједности	255
Невена Д. Красуља, Дејан Т. Илић, Гордана Ђуретић Појава страха услед економске кризе и немогућности планирања каријере	273
Перица Б. Милетић Страх запослених у организацији као механизам изградње свести о безбедности	291
Милан Д. Живојиновић, Сања З. Стошић Хибридни рат као генератор кризе и страха	305
Анђелка Р. Рачић Страх – кочница за пријаву насилника у породици	327
Винко Ј. Пандуревић Страх од рата и страхови у рату	343
Живана Р. Крејић, Јелена Д. Палић Сигурност туристиче дестинације као основа њеног развоја	389

Оља М. Арсенијевић, Јасмина М. Арсенијевић, Ненад Н. Перић Неуобичајене стратегије које стварају подршку промени	399
Марија С. Лугоњић, Драго Д. Орчић, Амела А. Хајдаревић Управљање променама у здравству у кризи изазваној пандемијом COVID-19 Котеровим осмофазним моделом	419
Боривоје В. Балтезаревић Анатомија страха – мултидисциплинарна интерпретација значења и вишеструке функције страха у друштву и култури	443
Бојан С. Драшковић Страх од смеха као основа тоталитарног поретка	451
Милица Р. Васиљевић Благојевић, Горан Р. Стојановић, Верица Г. Трбовић Перцепција страхова студената здравствених студија	473

ИСТОРИЈА, ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ, ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Далибор М. Елезовић Феномен страха у историографском делу Жана Делима (1923-2020)	487
Ратко Љ. Љубојевић, Јелена В. Радовић-Стојановић Терор османских власти над српским народом	495
Дејан Р. Дашић Страх од интервенције са истока и наставка наоружања за потребе ЈНА 1951–1958. године	511
Звездана М. Елезовић Тема страха у савременој ликовној уметности	535
Петар Р. Ристановић Улоге феномена страха у разбуктавању косовске кризе 1981-1989. – прилог истраживању	541
Ена С. Мирковић Страх од револуционарног терора у Србији после Другог светског рата	553
Невена С. Петковић Превазилажење колективне трауме: Антрополошка анализа усмених историја интерно расељених Срба са Косова и Метохије	575
Марија М. Савић, Небојша Д. Ђокић Утицај страха од спољног и унутрашњег непријатеља на дислокацију римских војних једница на тлу Дарданије	595

Верица Р. Михајловић

Страх од временских неприлика као повод и инспирација
српских народних обичаја и песама 625

Милена Б. Шљивић

Уметност као начин превазилажења страха избеглица
са Косова и Метохије 637

Невена С. ПЕТКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ КОЛЕКТИВНЕ ТРАУМЕ: АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА УСМЕНИХ ИСТОРИЈА ИНТЕРНО РАСЕЉЕНИХ СРБА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ**

Апстракт: Усне историје интерно расељених Срба са Косова и Метохије, присилних миграната, чије измештање се може посматрати као последица деловања паравојних формација ОВК, НАТО агресије, а затим и Мартовског погрома, чине грађу која захтева анализу широког спектра наратива. Посебну пажњу унутар поменутих наратива завређује однос расељених лица према културним вредностима, обликован дуготрајним конфликтом, који се може анализирати као део стратегија превазилажења колективне трауме. Анализом су обухваћене усмене историје двадесет саговорника. Прикупљањем усмених историја, методом изједначавања статуса саговорника и истраживача, тј. колаборативним антрополошким радом, истраживање тежи да допринесе разумевању положаја расељених лица која живе и раде на територији Косова и Метохије, дотичући се и питања повратка. На тај начин уочава се делатна моћ саговорника који су имали, или имају статус расељених лица, док се истовремено идентификује утицај структурног насиља на њихове животе. Рад тежи да допринесе разумевању положаја расељених лица, ризицима са којима се сусрећу, и стратегија путем којих их превазилазе.

Кључне речи: интерно расељена лица, Срби, Косово и Метохија, усмене историје, траума, антропологија емоција, агенсност.

Схваћена као појам чије индивидуалне, друштвене, културолошке, и политичке аспекте треба узети у обзир, *траума* представља полазни појам рада, тј. антрополошке анализе усмених историја интерно расељених лица са Косова и Метохије (Hutchison 2016). Анализа тежи да укаже на друштвени значај појединих последица конфликта паравојних јединица ОВК, са једне стране, и српске полиције и војске Југославије, са друге стране, који је

* Истраживач приправник, nevena5co9@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. јануара 2022. године.

резултовао НАТО агресијом на Савезну Републику Југославију, а затим и серијом напада на српско и неалбанско становништво на подручју Косова и Метохије. Будући да је око 250.000 Срба и неалбанаца расељено по окончању НАТО агресије, а затим и око 4.000 у периоду Мартовског погрома, НАТО агресија и њене последице, посматране су као колективна траума од посебног значаја за процес националне идентификације (Bataković 2007: 245).

Разлог бављења (под) темом присилних миграција, образложен у студијама које се баве датим феноменом, јесте заступљеност избеглиштва и расељеништва на простору бивше Југославије, унутар које је око четири милиона лица проживело овај вид миграција (Минић–Станковић и др. 2001: 21; Чолаковић 2014: 20). Такође, потребно је указати, као што то чини и Весна Зарковић, да су у поменутом контексту дешавања Срби „народ који је у највећем броју напустио своје огњиште“ (Секулић 2003: 137).¹ Истовремено, управо је антропологија дисциплина која омогућава разумевање положаја вулнерабилних група, у датом случају нудећи и основ за интерпретацију појединих последица конфликта (Povzhanović Frykman 2003: 55). При проучавању последица конфликта, расељеништво представља значајан сегмент анализе, јер како Милан Мијалковски истиче, присилно измештање Срба и других неалбанаца, важан је део стратешког плана сепаратистичких циљева косовских Албанаца. Унутар поменутог стратешког циља, управо страх има круцијалну улогу, јер утиче на понашање непосредних и посредних жртава застрашивањем (Мијалковски 1999: 51).

У оквиру изнетих података, анализира се и траума расељеништва, док се истраживање води констатацијом Гордане Горуновић да је историјски контекст саставни део етнографског истраживања, те је и анализа усмених историја интерно расељених лица размотрена у контексту историјских дешавања, чија детаљна елаборација превазилази оквире рада (Gorunović 2014: 6). Од посебног значаја остаје период који је претходио НАТО агресији. Тада долази до радикализације конфликта деловањем паравојних јединица ОВК, на чије нападе су српске власти реаговале енергичном акцијом, која је водила масовном избеглиштву и страдању косовских Албанаца. Таква ситуација, како наводи Душан Батаковић, произвела је површну интерпретацију конфликта приликом интернационализације сукоба (1999: 12–13). Историјски извори децидно указују на неуспехе у решавању конфликта, који је ескалирао бомбардовањем Савезне Републике Југославије у периоду од 24. марта до 10. јуна 1999. године, након чега је потписан Војно-технички споразум у Куманову, и донета Резолуција 1244. Дефинисани циљ увођења међународне управе била је изградња мултиетничког друштва и успостављање демократије. УН администрација (UNMIK), као што то Батаковић напомиње, требало је да „постепено преуреди заштиту фундаменталних људских права, и омогући слободу кретања за све грађане“, што је такође укључивало „брз и безбедан повратак интерно расељених лица“ (Bataković 2014: 44; прев. Н. П.).

1 У парентези се наводи извор у оригиналу са презименом под којим је ауторка објавила рад.

Међутим, на даљем току развоја догађаја, примерима насиља над неалбанцима и девастације српског културног наслеђа, огледа се често истицани закључак историјски утемељених судија, да процес демократизације друштва на Косову и Метохији није имао успеха (Bataković 2007: 240–241). Низу поражавајућих констатација, могуће је додати изузетно ниску стопу повратка Срба и неалбанаца, која према речима директора Канцеларије за Косово и Метохију Републике Србије, Петра Петковића не достиже више од два посто, и представља једну од најниже ранжираних на светском нивоу (парафразирано).² У случају права на повратак Албанаца, закључци о успешности међународне администрације разликују се, јер извори предочавају да је њихово право на повратак у већој мери остварено (Bataković 2007: 240–241).

Међутим, иако је рад фокусиран на расељена лица присилно измештена у периоду конфликта, која су прошла процес званичне регистрације, историјски извори и тренутне друштвене околности указују на то да је расељеништво потребно поставити у временски оквир који омогућава увид у друштвене притиске исељавања Срба, који су претходили интернационализацији конфликта. Чак и у разговору са лицима која су Косово и Метохију напустила пре саме ескалације конфликта, могуће је доћи до оних која нису успела да реше имовински статус. Миомир Гаталовић тако истиче да овом проблему није посвећена адекватна пажња у ФНРЈ, као ни у СФРЈ, и напомиње да је процес миграција од стране државног врха званично интерпретиран као вођен искључиво економским интересима. Поменути аутор се позива на податке Удбе који указују да се у периоду од 1960. до 1965. иселило око 2.000 српских и црногорских породица (2018: 278). Такође, Гаталовић наводи да је на теренске извештаје, које је подносила Српска православна црква, затим и појединци, као и јавне личности, изостајала потврдна реакција, при чему су они перципирани као део српске националне пропаганде. Такве одлуке он тумачи као последицу југословенске политике, која је за циљ имала држање тензија под контролом повлађивањем албанском народу, при чему наводи и примену националног кључа при запошљавању, крајем шездесетих година (Исто: 289–290). Игор Вукадиновић, бавећи се сродном тематиком, указује на истраживања вршена средином осамдесетих година 20. века, која говоре у прилог томе да исељавање Срба и Црногораца није примарно било мотивисано економским разлозима (2021: 654–655). Упркос томе, услед ограничења, рад је фокусиран на лица која су расељеништво доживела током и након 1999. године, чији се број мора третирати са обазривошћу.

Прегледом података изнетих у тренутно најактуелнијој студији о расељеништву са Косова и Метохије, *Породице у избељеништву и расејању*:

2 Подаци изнети на састанку на тему повратка, одржаном 19. 5. 2022. у Београду. Састанку са представницима Канцеларије за Косово и Метохију Републике Србије, присуствовали су представници међународних организација ИОМ („Међународна организација за миграције“) и ДРЦ („Дански савет за избеглице“), организације „Свети Спас“, представници локалних заједница за повратак на Косово и Метохију, као и расељена лица, која су имала прилику да представе своје проблеме и образложе потребу за повратком.

20-ак година касније, може се доћи до податка да је број расељених лица током 2000. године износио 187.129 особа; да је 2005. године, било регистровано 209.021 лице, не укључујући особе расељене унутар територије Косова и Метохије (Минић–Станковић и др. 2021: 21). Процена је да се број расељеника на територији Косова и Метохије креће до 20.000. Према изјави координатора за Косово и Метохију при Комесаријату за избеглице и миграције Републике Србије, Драгана Велића број интерно расељених Срба унутар територије Косова и Метохије износи око 17.000, иако сâм број регистрованих особа не одражава у потпуности реалност, јер део расељених није пријављен. Од поменутог броја од око 12.000 особа, тј. 4.000 породица налази се у потреби за збрињавањем. Велић такође наводи да је на чекању око 35.000 захтева за повраћај имовине, као и око 18.000 тужби за девастирану имовину.³

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

Рад је настао као део истраживања усмених историја интерно расељених лица са Косова и Метохије за потребе Дисертације, које је започето 2020. године, и које је и даље у трајању. Истраживање је обављано на територији Београда, Ниша, Косова и Метохије, и једним мањим делом у Новом Саду. Од укупне прикупљене грађе, издвојени су интервјуи обављени са особама које живе, бораве или раде на територији Косовске Митровице и Грачанице. Будући да је примарни фокус стављен на стратегије адаптације на колективну трауму, компарације на нивоу утицаја специфичних услова живота у Косовској Митровици и Грачаници, на перцепцију друштвене реалности, нису уврштене у предмет рада. Примарни фокус стављен је на проживљено искуство расељеништва, као колективну трауму, и стратегије адаптације на опажене друштвене ризике. Одабрано је двадесет саговорника, десет мушкараца, и десет жена, различите животне доби, од којих су сви пунолетна и радно способна лица. Од укупног броја саговорника, четири саговорника живе у становима изграђеним за расељена лица, тек једна саговорница се по расељеништву вратила у сопствени дом, и место из којег је расељена, осам особа има пребивалиште на територији Косова и Метохије и живи у приватном смештају, који им није додељен по основу статуса расељеног лица, шест особа борави на територији услед запослења, и само једна особа није регулисала свој боравак, иако живи и ради на територији Косова и Метохије, где је основала и породицу. Од укупног броја саговорника само четири особе су првобитно биле расељене у оквиру територије Косова и Метохије, док су остали саговорници били расељени унутар других делова Србије. На тај начин истраживање укључује и тему повратка и његове одрживости. Обављени су индивидуални интервјуи, осим у случају два брачна пара, када су партнери

3 Подаци добијени током разговора обављеног са Драганом Велићем, координатором за Косово и Метохију у саставу Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије (2. 3. 2021).

заједно учествовали у разговору. У три случаја интервјуу су присуствовали пријатељи саговорника, који би се повремено, или на крају сâмог интервјуа надовезали на исказе саговорника. Истовремено, рад је усмерен и информацијама добијеним учешћем у многобројним разговорима са мештанима, пријатељима и породицама саговорника, лицима која су одбила интервју (не и разговор), или његово снимање.

Као примаран критеријум одабира саговорника није узиман њихов тренутни статус, већ њихово искуство расељеништва. Тачније, чињеници да ли се лица тренутно воде као интерно расељена, или су променила статус пријавом пребивалишта, није дат примарни значај. С тим у вези значајно је напоменути да решавање питања статуса интерно расељених лица остаје отворено, и изискује појашњење значења термина. Бавећи се поменутом проблематиком Ерин Муни истиче да појам „интерно расељена лица“ укључује особе чије је присилно измештање последица „конфликта, насиља и прогона“, као и особе измештене услед „природних катастрофа и развојних пројекта“, при чему постоје тенденције сужавања појма на прве три наведене ставке (Mooney 2005: 9; прев. Н. П.). Званично одређење појма, према речима аутора, подразумевало је измештање унутар матичне државе, да би потом било преформулисано тако да укључује „лица која нису *йрешила међународно йризнаййу државну йраницу*“ (Исто: 11; прев. Н. П.).⁴ Пружајући одговор на питање решавања статуса, Муни наводи три кључна елемента у разматрању окончања статуса, међу којима набраја „узроке конфликта“, „успешност решења“, и „потребе расељених лица“ (Mooney 2003: 6; прев. Н. П.). Истовремено, кључан за дефиницију статуса остаје и његов описни карактер, пре него правна основа (Mooney 2005: 13). У складу са тим Муни указује на неопходност истраживања услова живота расељених лица по повратку и промени пребивалишта, која не мора бити реални показатељ статуса (Mooney 2003: 6–7).

Овако контекстуализована анализа усмених историја за циљ има истраживање везе колективног и индивидуалног памћења која, како Алаида Асман напомиње дефинишући појам „социјалног памћења“, кроз генерацијске, породичне и друштвене интеракције указује на „ритам временског искуства једног друштва“ (Asman Alaida 2011: 25). На тај начин прошлости се приступа као културном конструкту неодвојивом од друштвеног контекста (Asman Jan 2011: 94). С тим у вези потребно је нагласити, како то чини Бојан Јовановић, да инструментализација историје, у већ поменутом одсуству сагласја наратива о конфликтним догађајима, додатно усложњава памћење. Јовановић такође напомиње да изостанак адекватне обраде историјских чињеница, затим њихове презентације и званичног усвајања, уједно кочи процес исцељења трауме (2022: 10). У контексту неразрешених правних и имовинских проблема, као и питања несталих и киднапованих лица на Косову и Метохији, сукобљених наратива интерпретације, политизације питања расељеништва, постаје јасно да је памћење оптерећено неповољним друштвеним околностима.

4 Курзив у оригиналу.

Услед осетљивости теме, неповерење саговорника је предупређено ступањем у контакт са саговорницима путем успостављених познанстава, што је поступак који примењује Ирена Плејић, у студији групе аутора *Ситрах, смрт и оштор: етнoгpафија рајна, Хрватска 1991-1992*, која је послужила као методолошки основ рада при праћењу утицаја расељеништва на перцепцију културних вредности (1993, 230). Такође, применом антрополошког приступа изучавању емоција, заступљеног у раду Маје Поврзановић, на постратни контекст и ризике унутар њега, истраживање је фокусирано на личне стратегије адаптације на пролонгиран конфликт, при чему су културне вредности, и емоције које оне носе, посматране као део њих. У том смислу емоције су интерпретиране као „културне чињенице“, како их дефинише Поврзановић, напомињући да „култура бира одређене емоције, дајући им значење и вредност, док неке друге занемарује или потискује“, уједно каналишући њихово изражавање (1992: 66).

Одабиром усмених историја као предмета истраживања, анализа полази од значаја ове врсте извора, који описује Пол Томпсон у књизи *Глас њрошлосџи*, првенствено пишући о историји као научној дисциплини. На тај начин грађа се третира као она чији одабир одржава и улогу хуманистичке као дисциплине, при чему се тежи давању централног места човеку као друштвеном актеру, који није лишен сопствене агенсности (Томпсон 2012: 17–18). Истраживање тиме постаје колаборативни рад унутар којег су улоге истраживача и информаната изједначене, или како Гордана Горуновић појашњава, унутар којег информанти постају „водичи на терену, покретачи тема које су њима важне, и саговорници о темама које су етнографу важне“ (2014: 9). С тим у вези, поступак преношења делова исказа саговорника као основе истраживачког рада, од посебног је значаја, на шта указује Јасна Чапо Жмегач у студији *Сријемски Хрвати: етнoлошка студија миграције, идентификације и интеграције* (*Strangers Either Way: the Lives of Croatian Refugees in Their New Home*), остављајући простор за самосталне интерпретације материјала прикупљеног истраживањем (2007: 23). У те сврхе, обављени интервју са саговорницима су транскрибовани, док су делови транскрипата цитирани у раду, уз навођење основних података о саговорницима, као и заштиту њиховог идентитета.

Применом таквог модела омогућава се сагледавање односа важних аспеката антрополошког истраживања; индивидуалне агенсности и друштвене структуре. У фокус се сâмим тим поставља изучавање начина на који се, према опису Керолин Бретел, „институције и структуре процесуирају делањем у свакодневном животу и доношењем одлука“ (Brettell 2002: 440; прев. Н. П.).

Рад полази од премисе, на коју указује Андреа Боскобоиник (*Andrea Boscoboinik*), да су стратегије адаптације на ризик културно специфичне, управо услед друштвене условљености сâмог опажања ризика, те да је поимање неизвесности и ризика које она носи, управо везано за друштвене праксе и вредности, али и за колективно сећање (Boscoboinik 2014: 12; Boholm 2003: 175) Поседна пажња обраћа се на трауму расељеништва, чиме се истражује утицај

културе на домен емоција. С обзиром на то да, како показује Ема Хачинсон, траума може бити двосмерна, тј. имати озбиљне негативне последице на појединце и колектив, водећи фрагментацији њиховог сопства, али такође може омогућити кохезију посредством емпатије, наративу се даје посебан значај, јер управо он чини трауму подношљивом, кроз „промишљање и својеврсно преношење емоција, отеловљених сензација, и афеката које траума изазива“ (Hutchison 2016: 45; прев. Н. П.). Колективној трауми се у том оквиру приступа интерпретацијом узајамно конституишућег односа трауме и друштва, чије импликације се налазе у фокусу антрополошких истраживања о насиљу (Robben–Suárez-Orozco 2003, 21).

АНАЛИЗА ИСКАЗА САГОВОРНИКА

Будући да су антрополошка истраживања, како указује Линда Грин проучавајући историју антрополошких приступа анализи конфликта и насиља, у могућности да допру до значењских димензија конфликта, рад трага управо за овим сегментом сукоба на послератном подручју Косова и Метохије (1994: 228). Одлике посматраног послератног подручја, које Сања Златановић наводи истражујући процесе идентификације на југоисточном Косову, јесу „насиље, несигурност, хаотичност, ограничена слобода кретања, нови оквири које успоставља међународна управа, масовно исељавање српског становништва и продаја имовине која ове процесе прати“ (2018: 108). Списку је могуће додати и устаљен осећај привремености, што је још једна од специфичности подручја, коју уз несигурност наводи Живојин Ракочевић,⁵ директор Дома културе „Грачаница“, чија активна залагања за очување српског културног наслеђа, истиче већина саговорника расељених из Приштине. Постављајући питање стратегија адаптације на описане околности, рад истражује последице конфликта по перцепцију ризика и културне вредности. У том смислу, као значајни издвајају се економски, здравствени услови, друштвени односи, али и памћење историјски значајних догађаја, будући да су сви они, како показују студије, од значаја за перцепцију ризика (Boholm 2003: 175). Узимајући у обзир шире друштвене проблеме, али и појединачне проблеме са којима су се лица у расељеништву сусрела, анализа тежи да појасни поједине узроке унутаргрупних друштвених подела, и свеукупно пружи допринос разумевању положаја Срба на Косову и Метохији.

Сегменти усмених историја посвећени опису тренутних друштвено-политичких околности у којима саговорници живе и раде, представљају предмет анализе, при чему се издвајају најупечатљивији одговори. У склопу одговора на питање о перцепцији тренутних околности на Косову и Метохији, сви саговорници истакли су перманентну неизвесност, и бојазан за будућност.

5 Информативни разговор са директором Дома културе „Грачаница“ и председником Удружења новинара Србије, Живојином Ракочевићем обављен је 25. 1. 2021. године, током боравка у Грачаници.

„Због, као што сам рекао, политичке ситуације, [...] сâм живот овде не оставља могућност трајног планирања породице, и трајног живота, јер ми двадесет две године после рата имамо свакодневне нападе на Србе, свакодневне покушаје, и не покушаје, него свакодневну врсту неке, да тако кажем, тихе репресије.“ (Н. Ј., мушки пол, 1980. годиште, интервју обављен 23. 11. 2021.)

„Нисмо ни тамо ни овамо, седимо и чекамо, па како буде.“ (И. Ј., мушки пол, 1982. годиште, интервју обављен 2. 3. 2022.)

Описи неизвесности неминовно указују на безбедносне ризике са којима се саговорници суочавају, који су условљени одсуством уређеног правног поретка, као и проживљеним насиљем. Једна од саговорница, тек по искључивању снимања звука, описала је ситуацију у којој је њена безбедност током школовања била угрожена од стране припадника албанске националности, при чему је истакла да проживљену трауму није препричала родитељима, будући да се бринула како би њихово сазнање утицало на одлуку о прекиду њених студија. Са друге стране, искази родитеља најчешће су усмерени на безбедност њихове деце. Независно од степена образовања, статуса и пола већина саговорника истиче да се сусреће са проблемима дискриминације и угрожавања људских права. Међу њима најчешће набрајају притиске над возачима чија кола имају српску регистрацију, немогућност добијања лекова на рецепт, слободу кретања, а затим и остваривање других права. Поседно се издваја и немогућност путовања без визе са српским пасошем.

Међутим, претходно поменуто питање документације у употреби изразито је комплексно. Употребу тзв. косовске документације саговорници сматрају стратешки важном за остваривање права на слободније кретање, коришћење аутомобила ван српских средина, права на уговоре са мобилним оператером. Истовремено, такозвана документација чест је предмет шале и личних анегдота. Шале се тичу описа брачног стања на албанском језику, тј. употребе термина *бећар* (beqar-e)⁶ за неудату и неожењену особу на документу ословљеном екстракт, тј. изводу, или идентитетског присвајања политички некоректног термина за албански народ на Косову и Метохији.

„Дали су ми неки папир на коме пише екстракт, тако се зове, екстракт, на том папиру потврда да сам ја рођена као косовски држављанин, осамдесет и друге, и пошто сам неудата, имам нешто. Јако интересантан неки термин, [...] ал' не могу сад да га се сетим. [...] Бећар, али то је негде и наша реч, бећарка ми пише, да сам овај, као неудата особа, и онда сам се ја смејала. Стално сам се, овај, смејала на тај рачун, како сам бећарка, и да ме сад нико не дира, нећу да губим тај статус[...].“ (М. Д., женски пол, 1982. годиште, интервју обављен 9. 3. 2022.)

Шале тако постају вид отпора употреби нерадо, али већински прихваћене документације. Поседовање документације у том контексту не изједначава се

6 Шала настаје управо услед вишезначности турцизма *бећар* (bekâr), који може носити значење „1. неожењен човек, момак. 2. весељак, лола, бекрија. 3. ист. војник најамник, добровољац у првом српском устанку“ (Ђинђић 2013: 210).

са националним идентитетом и припадношћу. На питање о личном значају националног идентитета и ситуацијама у којима га сматрају важним, тек два саговорника од укупног броја истакла су да лично сматрају да им национални идентитет није важан, док су остали саговорници наглашавали значај националног идентитета у различитој мери.

„Нисмо никако, [...] неки, да кажем, националисти и патриоте, имамо свој неки осећај, оно што се каже, припадности, да смо Срби. Ништа више од тога, [...] на првом месту гледамо да будемо људи.“ (Н. Д., мушки пол, 1980. годиште и Д. Д., женски пол, 1981. годиште, интервју обављен 6. 3. 2022.)

Део саговорника, најчешће свестан да њихов одговор на питање о одабиру живота на територији Косова и Метохије може бити сведен на национални сентимент, често елаборира свој емотивни доживљај са покушајем успостављана дистанце према званичним медијским и политичким наративима. Поједини саговорници одговор о значају националног идентитета исказују реферишући на своје обитавање на Косову и Метохији, при чему на тај начин сâмо присуство постаје политички чин и исказ. Готово сви саговорници заузели су критички став према друштвеним околностима у којима живе и раде, најчешће критикујући српске власти, и власти самопроглашеног независног Косова. Тек један саговорник искључиво је истакао да му није важно у чијој надлежности се налази територија Косова и Метохије, наглашавајући безбедност као најзначајнији фактор.

„Интересује ме само мој миран живот, ако је могуће, на овом Косову, да живим, да могу да прошетам слободно свугде, не само до моста, него и преко моста, и кад кренем тамо, дуж Косова целог. Ето то ме интересује, само то ме интересује, ни ко ће бити председник, ни премијер, ни ово, уопште ме не интересује.“ (Н. С., мушки пол, 1958. годиште, интервју обављен 24. 2. 2022.)

Већина саговорника истицала је националне интересе као значајне, заузимајући негативан став према другачијем начину размишљања, оцењујући га себичним. Упркос томе критички однос према српским властима, као и констатације да се не осећају Србима, показале су на додану комплексност исказа. Такви искази не указују на политичку опредељеност саговорника, подједнако као ни употреба термина који могу имати негативну конотацију у званичном српском наративу, попут називања административног прелаза граничним, или коришћења термина избеглице уместо расељена лица.

„Уопште немам осећај да сам становник Србије, имам осећај да сам, не знам, тако, као неки вакум простор између свих могућих решења која постоје у ваздуху. Апсолутно немам никакво право, мислим, тотално сам остављена на цедилу од стране своје државе, не само ја, него многи на Косову.“ (М. Д., женски пол, 1982. годиште, интервју обављен 9. 3. 2022.)

Описи живота у лиминалном стању најпре указују на резигнацију саговорника, и представљају одраз положаја у којем се налазе, док терминологије одреднице осликавају својеврсну конфузију. Проматрања Мајкла Херцфелда

омогућавају увид у процес реификације државе који се овим исказима врши, јер како он указује, „на државу се позивају чак и грађани који тврде да јој се супротстављају: они ’њу’ криве за своје неуспехе и несрећу или за издају националних интереса које она претендује да представља и чува“ (2004: 18). Поменуте исказе о незадовољству најчешће прате и наративи о унутаргрупним поделама. Темељни приказ поменутих унутаргрупних подела пружен је у студији Александра Павловића, *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици* која појашњавајући однос Срба у Косовској Митровици према Србима расељеним са подручја Косова и Метохије јужно од Ибра, предочава да су расељена лица најпре оловљавана као избеглице, при чему је неповољна економска ситуација утицала на то да буду посматрани и као претња на тржишту рада (2021: 220).

„Кад смо дошли, није било тако, [...] ми нисмо ни веровали ни да ћемо да дођемо, уопште, али у старту није било толико великих подела [...]. Временом се формирало да Митровица припада само Митровчанима. Значи, и та села око Митровице, разговарао сам са људима, [...] око Вучитрна исти проблем имају. Приштина, Грачаница, исти проблем.“ (А. П., мушки пол, 1975. годиште и Р. П., женски пол, 1975. годиште, интервју обављен 24. 2. 2022.)

Овакве поделе налазиле су упориште у исказима о нејединству, које је могуће третирати управо онако како их Слободан Наумовић описује, као *народске нарајиве* који путем упрошћених представа, „стварност претварају у разумљиво и барем делимично подношљиво окружење“ (2009: 213). Као такви, они осликавају делатну моћ саговорника која се њима користе и неминовно указују на друштвене проблеме (Naumović 2009: 213). Поједини саговорници исказима о унутаргрупним поделама и нејединству истичу да су дискриминацију при запошљавању доживели управо зато што су расељена лица, док други наводе политичке узроке свог пословног краха, указујући на друштвене нерегуларности:

„Жалосно што сам Србин, из једног просто разлога, нема јачих и бољих Србина него кад су на нужди, знаш шта значи косовачка реч нужда, кад је ситуација лоша, тад смо јединствени и све, оног момента кад осетимо да смо осетили неку малу слободу, подозрење, зависност, и, извини ме, [псовка]. Ја сам правио свадбу за сина, [псовка] каже, избеглица, направио добру свадбу! Значи, такав је Србин, завист, једна велика завист. [...] Најбољи пример, његов и мој,⁷ ја сам запослио све, одржао школу, вратио сам је на један ниво, и онда, са тридесет и седам година радног стажа, и шесдесет и три године, останем без посла.“ (Н. С., мушки пол, 1958. годиште, интервју обављен 24. 11. 2021.)

Искази о нејединству указују на уздрмано поверење и заједништво, што је једна од последица колективне трауме (Robben–Suárez-Orozco 2003: 24).

7 Информант говори о свом пријатељу, код кога је са породицом живео непосредно након расељеништва. Његов пријатељ својевремено је обављао функцију председника једне од српских општина, потом директора школе, да би затим био постављен на позицију стражара у истој школи, због чега води судски спор са државом, управо као и саговорник.

Поред унутрашњих подела, и међуетничке се показују као учестале. Описи међуетничких односа варирају, и тек један од саговорника истиче да је успео да задржи стални контакт са пријатељима албанске националности, које је стекао у периоду пре расељеништва, док једна од саговорница наводи да је добре односе задржала са својим комшијама. Поједини саговорници помињу спорадичне и повремене контакте са некадашњим колегама и комшијама. Без обзира на то да ли су задржали контакте са колегама албанске националности, многи саговорници истичу да су са њима имали добре колегијалне односе све до почетка интензификације конфликта, док о тренутним колегијалним односима причају са оклевањем. Искази о добрим, или коректним међуетничким односима у прошлости, често одјекују југоносталгијом, као својеврсном врстом коректива тренутној друштвеној реалности:

„Променили су се људи који живе ту, али кажем, најбитније од свега тога је да се нису променили људи које ја познајем [албанске националности]. Значи, остали су исти, остали су другари, к’о што су били другари, ево сад, обично једном недељно практикујемо ту, да се нађемо, дођу они до Грачанице, нас пет, шест. [...] Евоцирамо успомене на те дане, и види се и код њих да је стварно нека носталгија за тим временом, време које, да кажем, деведесет посто људи је живело истим животом, и економски смо били ту негде на граници. Сви смо имали подједнако, нико није штрачао, али је тај социјализам у то време, који је био, да ли је он направио такве људе [...], ја мислим да јесте.“ (В. И., мушки пол, 1961. годиште, интервју обављен 23. 11. 2021.)

Искази саговорника генерација које су живеле у социјализму осликавају закључак Емилије Мијић да је позитиван однос према југословенском културном наслеђу интензивирају услед економских потешкоћа, које су временом постале израженије (Мијић 2012: 239–240). Будући да су многи аутори, као што је то образложила Ивана Спасић, о функцијама ових наратива износили различите теорије, сагледавајући њихов политички потенцијал, или примећујући његово одсуство, југоносталгији је потребно приступити уз обазривост (2012: 591–593). Чињеница да у конкретном случају дати искази укључују и делање у погледу одржавања међуетничког контакта, води ка интерпретацији да они могу имати и функцију друштвеног коректива, и указивати на агенсност саговорника.

На плану међуетничких односа, познавање албанског језика, подједнако као и одржавање међуетничког контакта, није већински заступљено, иако је део саговорника албански језик учио током образовања. Две саговорнице говоре албански језик од детињства, док један саговорник истиче да веома добро разуме комуникацију на албанском, остатак познаје тек основе комуникације, док је једна од саговорница почела са учењем језика.

„Знам да се споразумем [на албанском], има они који знају, богами и то добро, ја не [...]. Видим овај старији [син] хоће да прозбори по неку, ваљда му интересантно, није прошао све оно што смо ми прошли, и не разумеју та деца ово [тренутну ситуацију], и оно што смо ми све прегазили.“ (И. М., мушки пол, 1964. годиште, интервју обављен 2. 3. 2022.)

„Сваки језик је плус, који знаш, нарочито у заједници у којој живиш. Требало би барем до ЕТЦ-а да можеш да одеш да се споразумеш тамо, најбаналнија ствар, тако да стварно мислим да је корисно, али људи имају толику блокаду према томе. Јао, сад ћемо ми да научимо албански, па ћемо да постанемо Албанци, некако, наши родитељи и деде, баба, некако су били, ајде да кажем, зрелији. [...] Гледали су неки практични разлог, ако ће то да ти помогне да се, не да се лашке уклопиш у заједницу, него да можеш да одеш на пијаци, да можеш, ово, оно. Из практичних разлога, они би научили, колико би им требало, а већ моја генерација [...]“ (С. М., женски пол, 1986. годиште, интервју обављен 8. 3. 2022.)

Познавање језика поједини саговорници сматрају предношћу, док неки истичу и да би оно могло бити и пресудно за безбедност у одређеним ситуацијама, јер би омогућило прикривање идентитета. Већ све наведене ставке указују на изванредан степен етничке дистанце, упркос појединим случајевима међуетничких пријатељстава која су опстала. Наративи о нарушеном међуетничком поверењу најчешће почињу присећањем на период расељеништва, при чему се опажа одсуство реципроцитета у случајевима када су комшије одбијале да саговорницима узврате заштиту пружену у периоду бомбардовања, тј. чување имовине. Реципроцитет у овом периоду ретко је помињан као успостављен, док саговорници који наводе да су они сами, или њихови родитељи остављали Албанцима станове на чување, указују на то да су касније имали потешкоћа, јер би се неко други уселио у те станове. Наведене унутаргрупне и међуетничке поделе осликавају присуство укорењеног неповерења као последице конфликта, те и страха повезаног са опажањем безбедносних ризика, при чему се саговорници често присећају несталих и киднапованих лица.

Страх се тако показује као свеprisутан, али и као чинилац који се превазилази чувањем сећања на трауматичне догађаје, при чему лична траума постаје део колективне. Насупрот томе, одсуство званичних наратива, као и кажњавања злочина, одражавају се на перцепцију безбедносних ризика, онемогућавајући превазилажење трауме (Јовановић 2022: 10, Robben–Suárez-Orozco 2003: 24). Наведени друштвени проблеми указују на то да се без обзира на расељеништво, Срби на Косову и Метохији сусрећу са проблемима који их све подједнако дотичу, те је тако потребно размотрити констатацију Едварда Мунија да се фокус са расељених лица може изместити на ширу заједницу у постратном друштву, када потребе на то указују (Mooney 2003: 4). То неретко чине и сами саговорници истичући проблеме младих, и наводећи одсуство перспективе. Немогућност запослења, увид у редуковање броја ученика уписаних у школе, и студената на факултете, честа су тема, иако поједини саговорници наглашавају да су они сами, или чак и њихова деца, решени да остану да живе на територији Косова и Метохије.

„Много је тешко да се каже, да [...] овде нема перспективе, али је нема, за децу је нема. Још увек смо овде, значи, није то изговор само да желим да одем одавде. [...] Овде живите у никаквим условима, некада сте под претњом, некада нисте, стално је присутан тај страх докле ћете да будете овде.

Да ли ће сутра неко да Вас сретне и да направи проблем, да ли ће сутра Албанци да пожелe да направe један митинг, и да кажем глупо, да нам истерају памет, али са друге стране, никоме нисмо добри. Ми смо неки људи који нису признати овде, живио тако како живимо, а са друге стране, нисмо признати ни од наших људи у Србији.“ (Т. С. У., женски пол, 1979. годиште, интервју обављен 3. 3. 2022.)

Заостајање развоја привреде јавља се код саговорника као још један предмет критике, исто као што су то случајеви продаје имања, које саговорници доживљавају као чин који у погледу побољшања њиховог положаја не улива довољно оптимизма. Коментари у наведеном тону често су праћени наративима о дому, који указују на његов значај у домену културних вредности. Премда саговорници могу преиспитивати материјалне аспекте упоришта дома, његове емотивне димензије бивају истакнуте. Продаја имања се тако опажа као чин који води личној отуђености, али потенцијално и угрожавању безбедности суседа. Опстанак на Косову и Метохији поједини испитаници виде као чин очувања личног идентитета:

„Ја иначе сматрам да продати своју имовину, и када ти неко понуди неки огроман новац за ту твоју имовину, мислим да је то једна велика уцена, јер ми смо сви људи. Колико год се не слажем са тим мишљењем, сви смо некако мало, знамо да се поткрадемо малодушностима, и да будемо некако материјалисти, и да пристанемо на то, на ту учену. А када кажем на учену, мислим на те баснословно високе цифре, које нуде људима да продају. [...] Шта можемо заправо купити од новца када продамо нешто највредније? [...] Нажалост, ја мислим да не можемо купити ништа за то, јер смо продали [...] оно што је најскупље. И некако сам заиста дубоко, искрено много пута и потрешена, а што се тиче статистике, имам увид у то колико се у катастру долази до купопродајних уговора и имовине, тако да када [...], чујем то, то ми је толико некако, баш слаба тачка.“ (З. Л., женски пол, 1985. годиште, интервју обављен 23. 11. 2021.)

Имовински проблеми, насупротив наведеним општим проблемима Срба на Косову и Метохији, на тај начин указују и на дистинктивна искуства интерно расељених лица. Губитак имовине који су доживела расељена лица наводи се као посебно трауматичан, те је тако у једном од неформалних разговора расељено лице које је одбило интервју, указало на то да његов имовински судски спор ускоро постаје пунолетан, персонификујући свој губитак, и износећи мишљење да било каква накнада за живот у расељеништву није могућа. Неминовно, искази о дому, економским потешкоћама, праћени су значајем улоге породице, и проблема који су се на њу одразили.

ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ТРАУМЕ

У контексту општих друштвених и специфичних проблема које погађају расељена лица, два најчешћа одговора на превазилажење потешкоћа јесу налажење упоришта у породичним односима, или религијским институцијама

као заједници. Искази о бризи за здрављем, а затим несталима, киднапованима, у основном фокусу задржавају однос према породици. Породице су истовремено оне које трпе последице расељеништва, и оне које удруженим деловањем помажу својим члановима да превазиђу потешкоће. Породични односи остају од централног значаја за све саговорнике, упркос проблемима са којима се породице суочавају. Немогућност даљег проширења породице услед губитка посла и имовине, честе су теме, док су најизраженији економски проблеми самохраних мајки.

„Па знаш шта, ја сам десет година била на минималцу. Са мужем, пошто нас је тако лепо напустио у Шапцу, [...] покушао је још једном да се врати, ја сам рекла, немаш шта. Тако да сам остала самохрана са децом [троје деце], школовала сам, тата је помагао, мама је била жива, по нешто од пензије. Дечији додаток, самохрана мајка, значи, све кад се сакупи, и примала сам минималац, девет хиљада месечно, значи на четири и по хиљаде, [...] и радила сам. Радила сам, чистила сам куће, рецимо, нисам ја чистила куће, него сам код ове маћехине ћерке која је отишла у Америку, а она је увек имала неку особу, која је тако [...]“ (Н. Н., женски пол, 1957. годиште, интервју обављен 4. 2. 2022.)

Искази самохраних мајки о усвојеном искуству маргинализације, лица чији су чланови породице киднаповани, убијени, нестали, особа које се услед расељеништва суочавају са психичким потешкоћама, којима у том домену није пружена посебна помоћ, сугеришу на то да се ови случајеви могу размотрити и применом појма *структурно насиље*, упркос његовој комплексности и вишезначју. Без додатног улажења у полемику о сврсисходности појма структурно насиље, њиме је могуће скренути пажњу на то да би антрополошка истраживања требало да узму у обзир историјске процесе који откривају „како се протоком времена неједнакост структурише и легитимише“ (Farmer 2004: 309). На тај начин се овим појмом означава систем односа моћи и дискурса, путем којих се маргинализација одређених друштвених група нормализује, креирајући глокалне феномене.

Сви поменути проблеми у различитој мери заступљени су у популацији расељених лица. Од укупног броја саговорника, три саговорнице су разведене, при чему су две прошле кроз период развода током и након расељеништва, и директно доводе расељеништво у везу са разводом. Поред емотивног губитка, ове саговорнице су се суочавале са материјалним потешкоћама као самохране мајке. Сâмим тим, прилика да раде на подручју Косова и Метохије након извесног протока времена, омогућила им је бољи животни стандард и сигурност. Пре него што се на Косово и Метохију вратила, захваљујући томе што је добила посао, једна од саговорница тужила је институцију у којој је радила, будући да по измештању институције из Приштине у Косовску Митровицу, саговорница није позвана на радно место које јој следује. По добијању одштете, а потом и посла након десет година, саговорница се при запослењу нашла у незавидном положају, услед односа надређених који су јој замерали на подношењу тужбе. Међутим, и упркос побољшању материјалне

ситуације, поједини родитељи и даље истичу бригу за својом децом, наводећи да су се старија деца тешко адаптирала на околности расељеништва, остала изолована, а некада чак истичу и на проблеме са физичким и психичким здрављем. Изван наратива родитеља, кључни остају и искази њихове деце, која напомињу да су због материјалних околности одустајала од образовних планова, или их остваривала тек касније, с обзиром на то да им је примарни циљ била материјална сигурност.

Уз породицу, као упориште превазилажења траума расељеништва, својеврсним уточиштем доживљавају се религијске институције СПЦ на Косову и Метохији, јер се управо путем њих опажа континуитет личног и националног идентитета.

„Па веже ме то где сам рођена, веже ме Дечане, [...] не постоји место на свету где се лепше осећам, него кад одем у Манастир. Мени је тамо још лепше, чини ми се, него кад уђем у своје двориште где сам одрасла.“ (Г. Л., женски пол, 1970. годиште, интервју обављен 2. 3. 2022.)

У тотално преуређеном окружењу, на које је стамбена изградња утицала до степена непрепознатљивости, на манастире се гледа као на сведочанства отпора забораву етнички заснованог насиља, које је саставни део и историја сâмих религијских институција. У зависности од односа свештених лица према посетиоцима и манастири се доживљавају другачије. Насупрот аверзији коју изазива свеопшта промена окружења, манастири су најчешће описани као места припадности, без обзира на то да ли се и сâми саговорници декларишу као религиозни. Узевши да је пак пораст утицаја религијских институција на простору бивше Југославије повезан са стањем друштвеног конфликта, није зачуђујуће што је већина саговорница женског пола указала на лични значај религије (Radulović 2012: 923). Разлике на родној основи по овом питању су такође могле бити очекиване, јер социолошке студије показују да је у хришћанству религиозност заступљенија у женској популацији (Flere 2003: 256).

Тек три саговорнице од десет, навеле су да нису религиозне, док су истовремено говориле о националном и личном значају манастира на Косову и Метохији, које доживљавају као места припадања. Код мушких саговорника религиозност је такође истицана, у нешто мање израженом степену, премда је један од саговорника навео да се његов однос према религији променио по расељеништву, док су код неких ове промене наступиле почетком деведесетих година 20. века. Исказима о манастирима, већина саговорника наглашава улогу СПЦ у опстанку српског народа на Косову и Метохији. Сâмим тим потврђује се констатација о угледу СПЦ међу Србима на Косову и Метохији, као и улога религије у превазилажењу колективне трауме, јер како Луј Венсан Тома истиче „тамо где је туговање општа пракса, институционализована и кодификована, готово и да се не срећу патолошке туге, насупрот ономе што се догађа на Западу, где све делује у правцу забране жалости“ (Тома 1980: 64).

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Анализирани сегменти усмених историја интерно расељених лица указују како на специфичне проблеме ове популације, тако и шире друштвене проблеме са којима се сусрећу Срби на Косову и Метохији. На тај начин пружа се увид у чињеницу да је решењу приказаних проблема потребно наћи холистички приступ. У том контексту, опажање безбедносних ризика остаје у вези са колективним сећањем, док и саме стратегије идентификације од њега зависе. Проживљена дискриминација, насиље и опште одсуство регулисаног правног поретка онемогућавају расељеним лицима да искажу своју припадност. Истовремено, одсуство дугорочних решења, питања запослења и имовинског статуса расељених лица, утичу на материјални статус расељених лица, даље узрокујући низ здравствених и психолошких проблема. Погођена расељеништвом у различитом степену, лица прибегавају стратегијама адаптације на дате околности ослањајући се на породицу, и тражећи поверење у религијским институцијама на Косову и Метохији. Расељена лица која су живела и одрасла у време социјализма, наводе да се вредности којима приписују значај везују за другачији друштвено-политички поредак, при чему њихова југоносталгична сећања стоје као критика етничкој дистанци.

Нарушено поверење се показује како на унутаргрупном, тако и међуетничком нивоу, при чему осмишљавање будућности постаје отежано, а неизвесност изражена, па се и сâм повратак опажа као неизвестан. Упркос очуваним међуетничким односима, који су у појединачним случајевима опстали, као и добрим колегијалним односима, усмене историје указују на константне друштвене притиске који су претходили расељеништву, као и оне који су се наставили по присилном измештању. Будући да и сâмо сећање зависи од друштвених околности, постојања колективних наратива и могућности комеморација, усмене историје показују да је упостављање званичних наратива о историјским догађајима неопходно за артикулацију личног и колективног идентитета. Уз наративе о нејединству, којима се тежи за појашњењем друштвених проблема, препознавање институција и појединаца од поверења у домену очувања културног наслеђа, омогућава преосмишљавање проживљене трауме. Без обзира на то да ли лица раде и бораве на територији Косова и Метохије, или имају пребивалиште, припадност местима из којих су расељени изражава се на емотивном плану. Пристајући на дељење својих животних прича, саговорници указују на потребу за разумевањем њихових доживљаја, тежећи да успоставе дистанцу ка политизацији њиховог статуса и питања, која је заступљена у медијима. Сâм живот на Косову и Метохији, као и однос према имовини, показују се као чин отпора тренутним друштвеним околностима. Будући да препричавање усвојеног искуства расељеништва многе саговорнике наводи на поновно проживљавање догађаја, разумевање присутног страха остаје кључно за успостављање поверења између истраживача и истраживаних,

и појашњење положаја расељених лица. Упркос протоку времена, усмене историје расељених лица остају важан извор за проучавање друштвених процеса на Косову и Метохији. Будући да рад и боравак у постратном контексту, после проживљеног расељеништва, а потом и Мартовског погрома, захтева прилагођавање на емотивне и материјалне губитке, разумевање стратегија адаптације на дате околности, може бити значајно и са аспекта одрживог повратка.

Захвалница:

Захваљујем се др Александру Павловићу на њосвећеном менџорсџеу и њомоћи њри истџраживању. Свим саџворницима који су њружили свој лични доџринос, издоџвили време за разџговор, оџворено њоделили њроживљена иску- сџва и омоџућили друџима да на њима уче, уџркос џежини емоџивне садржи- не. Посебну захвалносџ изражавам Злаџку Маврићу, њпредседнику удружења „Свеџи Сџас“, Раџмили Тодџић Вулићевић, њпредседници удружења „Срећна њородица“, њрофесорки Мариџи Караџић, и њородици Јуџослава Поџовића, на великодушној њодрици и њомоћи њри џеренском раџу.

ИЗВОРИ

Влада Републике Србије. *Марџовски њоџром 2004. џогине*. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988?fbclid=IwAR3NaItFk87M6TrkoG_P1M6nuPd9-TJWbGrRmMey0COk80TSB2ggyuuV5z4>. [27. 5. 2022.]

ЛИТЕРАТУРА

- Asman 2011: Alaida Asman. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Prev. Darinka Gojković. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Asman 2011: Jan Asman. *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Prev. Nikola Cvetković. Beograd: Prosveta.
- Батаковић 1999: Душан Батаковић. „Срби на Косову и Метохији: ’победа’, протекторат, национална катастрофа“. *Нова срџска њолиџичка мисао* (сепарат), год. VI, 3–4. Београд: *Време*, 7–33.
- Bataković 2007: Dušan Bataković. „Surviving in Ghetto-like Enclaves: the Serbs of Kosovo and Metohija: 1999–2007“. Belgrade: *Institut des études balkaniques* (сепарат), 239–263.
- Bataković 2014: Dušan Bataković. *A Turbulent Decade: the Serbs in Post-1999 Kosovo: Destruction of Cultural Heritage, Ethnic Cleansing, and Marginalization: (1999–2009)*. Paris: Dialogue.
- Boscoboinik 2014: Andrea Boscoboinik. „Introduction, Risks and Fears from an Anthropological Viewpoint.“ *The Anthropology of Fear. Cultures beyond Emotions*. Collection of papers. Eds. Andrea Boscoboinik, Hana Horakova. Münster: LIT Verlag, 9–26.
- Boholm 2003: Åsa Boholm. „The Cultural Nature of Risk: Can there be an Anthropology of Uncertainty“. *Ethnos: Journal of Anthropology*, Vol. LXVIII, 2, 159–178.

- Вукадиновић 2021: Игор Вукадиновић. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Woodward 2007: Susan Woodward. „Do the Root Causes of Civil War Matter? On Using Knowledge to Improve Peacebuilding Interventions“. *Journal of Intervention and Statebuilding*, Vol. 1, 2, 143–170.
- Гаталовић 2018: Миомир Гаталовић. *Бурна времена: Косово и Метохија у државној полицији Југославије 1966–1969*. Београд: Институт за савремену историју.
- Gorunović 2014: Gordana Gorunović. *Autobiografija u kontekstu: Ogledi iz etnografske antropologije*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
- Green 1994: Linda Green. „Fear as a Way of Life“. *Cultural Anthropology*, Vol. IX, 2, 227–256.
- Ђинђић 2013: Марија Ђинђић. *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.
- Златановић 2018: Сања Златановић. *Етничка идентификација на послирајном додручју: српска заједница југоисточне Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Јовановић 2022: Бојан Јовановић. „Меморисана колективна траума као чинилац националног идентитета“. *Култура*, бр. 172, 9–15.
- Lindholm 2007: Charles Lindholm. „An Anthropology of Emotion“. *A Companion to Psychological Anthropology*. Collection of papers. Ed. Deborah Poole. USA: Blackwell Publishing, 30–47.
- Мијалковски 1999: Милан Мијалковски. *Злочини и заблуде албанских сејарајциста*. Београд: Војска.
- Мијић 2012: Emiliја Мијић. „Наслеђе као савремени поп-културни садржај: индустријализација и репрезентација СФРЈ.“ *Огледи о југословенском културном наслеђу*. Зборник радова. Ур. Иван Ковачевић. Београд: Етнолошка библиотека, књ. LXI, 225–241.
- Минић–Станковић и др. 2021: Јелена Минић, Бобан Станковић и Миљана Павићевић. *Породице у издејелицију и расејању: 20-ак година касније*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Mooney 2003: Erin Mooney. „Bringing the End into Sight for Internally Displaced Persons“. *Forced Migration Review*, Vol. 17, 4–7.
- Mooney 2005: Erin Mooney. „The Concept of International Displacement and the Case for Internally Displaced Persons as a Category of Concern“. *Refugee Survey Quarterly*, Vol. 24, 3, 9–26.
- Naumović 2009: Naumović Slobodan. *Употреба традиције у политичком и јавном животу Србије на крају двадесетог и почетком двадесет првог века*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију: IP „Филип Вишњић“.
- Павловић 2021: Александар Павловић. *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Plejić 1993: Irena Plejić. „All That We Had, all That We Were, Reduced to Memories.“ *Fear, Death and Resistance: an Ethnography of War: Croatia 1991–1992*. Collection of papers. Eds. Lada Čale Feldman, Ines Prica, Reana Senjković. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research: Matrix Croatica: X-Press, 229–240.
- Povrzanović 1992: Maja Povrzanović. „Etnologija rata - Pisanje bez suza“. *Etnol. trib.*, br. 15, 6–80.
- Povrzanović Frykman 2003: Maja Povrzanović Frykman. „The War and After: On War-Related Anthropological Research in Croatia and Bosnia-Herzegovina“. *Etnol. trib.* 26, Vol. XXXIII, 55–74.

- Radojković 2016: Stefan Radojković. „Nedržavni akteri i praksa zagovaranja nezavisnosti – slučaj Kosova od 1999. do 2000. godine“. *Godišnjak* (Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka), god. X, 15, 135–160.
- Radulović 2012: Lidija Radulović. „(Hiper)produkcija čuda i čudesnih dela: značenja narodnih i crkvenih interpretacija i njihov značaj za proces desekularizacije u Srbiji“. *Etnoantropološki problemi*, god. VII, 4, 919–933.
- Robben–Suárez-Orozco 2003: Antonius Robben and Marcelo Suárez-Orozco. „Interdisciplinary perspectives on violence and trauma.“ *Cultures under Siege: Collective Violence and Trauma*. Collection of papers. Eds. Antonius Robben and Marcelo Suárez-Orozco. New York: Cambridge University Press, 1–42.
- Секулић 2003: Весна Секулић. „Избегла и расељена лица у колективним центрима на северном Косову“. *Башићина*, св. 15, 137–150.
- Spasić 2012: Ivana Spasić. „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji“. *Sociologija*, god. LIV, 4, 577–594.
- Toma 1980: Luj Vensan Toma. *Antropologija smrti I, II*. Prev. Zoran Stojanović i Miodrag Radović. Beograd: Prosveta.
- Томпсон 2012: Пол Томпсон. *Глас њрошлосџи*. Београд: CLIO.
- Farmer 2004: Paul Farmer. „An Anthropology of Structural Violence“. *Current Anthropology*, Vol. XLV, 3, 305–325.
- Flere 2003: Sergej Flere. „Rod i religioznost“. *Sociologija*, Vol. XLIV, 3, 255–269.
- Hercfeld 2004: Majkl Hercfeld. *Kulturna intimnost*. Prev. Slobodanka Glišić. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hutchison 2016: Emma Hutchison. *Affective Communities in World Politics: Collective Emotions after Trauma*. UK: Cambridge University Press.
- Čapo Žmegač 2007: Jasna Čapo Žmegač. *Strangers Either Way: The Lives of Croatian Refugees in Their New Home*. New York: Berghahn Books.
- Чолаковић 2014: Радомир Чолаковић. *Психолошко-социјални аспекти издејелиштва*. Бања Лука: Универзитет за пословни инжењеринг и менаџмент.

Nevena S. PETKOVIĆ

OVERCOMING COLLECTIVE TRAUMA: ANTHROPOLOGICAL ANALYSES OF ORAL HISTORIES OF INTERNALLY DISPLACED SERBS

Summary

Oral histories of internally displaced Serbs from Kosovo and Metohija whose forced migration can be considered as a consequence of KLA paramilitary actions, NATO aggression and the March pogrom are important research sources that require analysis over a wide narrative spectrum. Special attention should be given to their narratives about cultural values, which have been shaped by the protracted conflict, since such narratives can be related to the strategies which have been developed to cope with collective trauma. Therefore, by collecting oral histories and applying a method that allows a dialogue between the researcher and his subjects and their participation in the collaborative work, this research aims to contribute to an understanding of the position of displaced persons

from Kosovo and Metohija, and also touches upon the question of their possible return. It takes into consideration the obstacles forcing migration and also the ability of the internally displaced persons to adapt to the protracted conflict, whether they still have the same status or not. Due to the topic's importance in the realm of Serbia's national processes the need for understanding cultural dimensions of emotions related to collective trauma is also emphasized.

Key words: Internally displaced persons, Serbs, Kosovo and Metohija, oral histories, trauma, anthropology of emotion, agency.